

*В.О.Щербак
(Київ)*

Становлення козацького права

Вагомим атрибутом державного життя є право, яке регулює економічні й політичні процеси, взаємовідносини між окремими індивідами чи групами людей. На його еволюцію мають безпосередній вплив самі різноманітні фактори, насамперед, в період генези та формування. Відповідно й при дослідженні становлення козацького права необхідно враховувати тісний зв'язок між юридичними поняттями і реаліями українського суспільства другої половини XV - першої половини XVII ст.

До кодифікації 1529 р. в юридичному житті Великого князівства Литовського панував консервативний принцип. Він знайшов яскраве виявлення у формулі "Мы старини не рушаем, а новини не вводим". Це зумовило культивування звичаєвого права як основи правних відносин. Останні трансформувалися і на українське козацтво, збагатившись новими нормами, характерними для їхнього способу життя.

Гене́за козацького права відноситься вже до другої половини XV ст. Під час походів у повних небезпеки умовах степу козаки змушені були об'єднуватися у тісно згуртовані товариства. Вони проникалися і підкорялися тим традиціям, без яких немислимим було б їх самостійне існування. Повторюваність аналогічних явищ призводила до появи звичаю діяти відповідним чином при схожих обставинах. Найбільш зручні правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими.

Звичасві норми, як риси козацького правопочуття, ставали основою для розв'язання суперечок, або ж вирішення питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розиток козацької вольниці призвів до формування на основі цих традицій конкретних понять. Останні і стали основою для виникнення козацького права, яке відповідало природнім потребам товариства.

Важливим фактором генези та становлення козацького права стала поява в середині XVI ст. Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема, відправа правосуддя, визнавалися військовими звичаями та традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Вступ до січового товариства передбачав прийняття козаком на себе і певного кола обов'язків.

Писані норми військового права не існували, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення, і звідси відсутність вишліфуваних думок, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося за випадками його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. А саме пізнання права відбувалося при його зовнішньому вияві. У найяскравішій формі це проявлялося при покаранні за скоєні злочини. Самими тяжкими серед останніх вважалася зрада, за що присуджувалась смертна кара - розстріл, утоплення, повішення на гаку і т.д.

Незважаючи на самотність Запорозької Січі її віддаленості від державних інституцій, на становлення козацького права впливало литовське, а згодом і польське законодавство. Протягом другої половини XVI ст. більшість прибулих на Запорожжя проживали раніше на території, де домінувало литовське право, що не могло не відбитися на правових уявленнях січової общини. Так, багато артикулів Литовських статутів 1566 і 1588 років про покарання на смерть за кримінальні злочини реалізувалися запорозьким судом.

Еволюція січової общини, безумовно, сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорозців на державну службу. Цей період характерний злиттям або ж синтезом норм військового права козацтва із законодавством Речі Посполитої. Нелегко визначити, наскільки збереглися перші у житті запорозців, адже окремі їх елементи мали місце до ліквідації Запорозької Січі. Поява ж реєстру на початку 70-х років XVI ст. фактично означала підпорядкування перебуваючих на королівській службі державним юридичним нормам.

Юрисдикція Речі Посполитої визнавала існування двох станів - шляхетства і поспільства, тож для конституювання козацтва повинні були існувати серйозні підстави. Такими виявилися: необхідність забезпечення стабільності в державі, охорона південного прикордоння і потреба у дешевому війську на театр Лівонської війни. Набір козаків на королівську службу поклав початок юридичного їх оформлення як суспільної верстви.

Основну масу козацтва на час державних реформ Сигізмунда Августа становили вихідці з українських міст - ремісники, слуги, бояри. На відміну від селян вони були краще обізнані з існуючою юрисдикцією і в новому становищі прагнули зберегти своє становище в суспільстві через отримання від уряду відповідних прав і привілеїв. Зацікавлені у дешевому війську правителі Речі Посполитої, проводячи реформу, все ж не допустили козаків до панівних верств. Водночас за козаками закріплювалися окремі привілеї, характерні лише для шляхетства. Звідси усвідомлення реєстровими, а згодом і всіма запорозцями, законності своїх прав, які дістали назву "козацьких вольностей".

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від влади місцевих властей, надавши їм старшого, а одночасно і суддю. В цій ситуації постала потреба чітко розмежувати їх права із правами інших суспільних верств. Звідси право старшого судити козаків у справах

з "сторонніми людьми" - селянами, міщанами, шляхтою. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися звичайними судами.

Важливим аспектом формування козацького права було утвердження особистої свободи та звільнення від феодалних повинностей і податків. Цьому сприяла, насамперед, трансформація до козацтва нижчого прошарку землевласників - негербованої шляхти і бояр. Вони відіграли провідну роль у оформленні українського козацтва як військового стану. Особиста свобода високо цінувалася запорозьким лицарством і посягання на неї викликало гостру реакцію козаків.

Економічною підоймою прав і вольностей козацтва виступала свобода дідичення або ж господарювання. Майтності з правом дідичення надавалися у приватну власність, хоча на перших порах документальні свідчення про це стосуються переважно старших козацького реєстру. Володіння надавалися безпосередньо у королівщинах, з чим не хотіли миритися місцеві власті. Урядовці всіляко намагалися заволодіти козацькими маєтностями, вичікуючи загибелі або ж смерті козака, на що нерідко скаржилися реєстровці. У листі Стефана Баторія (1582 р.) до українських старост містився наказ не допускати захоплення козацьких земель, а залишати їх родині.

Тривогу властей викликало прагнення козацтва завести запорозькі порядки на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації та судочинства. Ця тривога передавалася і до вищих урядових інстанцій Речі Посполитої. У рішенні сейму 1613 р. зазначалося, що козаки на Україні "невизнають нашої влади і самовільно вийшли з- під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських". Там же через три роки йшлося про "складання прав" запорожцями. Отже, в обох випадках простежується зворотній процес, коли козацьке право впроваджується на волості. Безумовно, що в "чистому" вигляді військові традиції запорожців не могли бути використаними на волості. "Складання прав", очевидно, передбачало перегляд запорозького права і пристосування його до реалій суспільства з державною юриспруденцією. Цікавою видається перша згадка про існування на волості козацького суду.

Небагато конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації і судочинства, оскільки згідно запорозьких традицій воно мало усну форму. Процес правотворення знайшов новий імпульс під час визвольних рухів 20-30-х років XVII ст. Встановлення козацьких порядків у захоплених повстаннями районах стало звичайним явищем, відповідно, там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право. Практика козацького судочинства остаточно утвердилася в ході Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

Таким чином, генеза та становлення козацького права проходила в кілька етапів. Зародившись у середовищі окремих лицарських громад далеко від офіційних державних інституцій, воно знайшло широкий розвиток в січовій общині. Вступ запорожців на державну службу і перенесення козацьких порядків на волості сприяло збагаченню практики козацького права, знаменувало його поступ на якісно новий етап. Принагідно козаки намагалися обґрунтувати законність своїх прав, посилаючись на традиції "народу руського", "звичаї стародавні", а також постанови Сигізмунда Августа та Стефана Баторія. Це дає підставу стверджувати, що королівські реформи не становили єдиний чинник формування козацького права, а лише сприяли його утвердженню в житті тогочасного українського суспільства.